

УДК 811.161.2'367. 625

О. В. Мартіна

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті розглянуто теоретичні аспекти формування правильності мовлення, педагогічні та лінгвістичні умови формування мовленнєвої культури та оволодіння мовленнєвими засобами учнів початкових класів; окреслено шляхи і способи покращення їх комунікативної діяльності та удосконалення практичної підготовленості вчителя до роботи з дітьми.

Ключові слова: культура мови, культура мовлення, комунікативно-мовленнєві вміння, літературні норми, педагогічна діяльність, педагогічна майстерність, професійна діяльність, граматична правильність, мовна особистість, зв'язне мовлення

Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, окреслюючи перспективи подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу, наголошує на тому, що «освіта сприяє формуванню високої мовної культури та мовної компетентності громадян, поваги до державної мови». Відтак, особливої значущості набуває робота, спрямована на формування культури українського мовлення, починаючи з початкової ланки загальноосвітньої школи, оскільки набуті в молодшому шкільному віці лінгвістичні знання та мовленнєві вміння стають

підґрунтям комунікативної досконалості та нормативності мовлення. «Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання...» (І. Огієнко).

Уміння говорити здавна привертало увагу людства. Про це яскраво свідчить народна педагогіка, в якій питання мови й мовної підготовки людини посіло одне з центральних місць. Ідеї народної педагогіки щодо розвитку культури усного мовлення передували багатьом науковим методичним рекомендаціям, які викладено в працях відомих педагогів і лінгвістів. Велику увагу майстерності мовлення приділяв Іван Огієнко: «Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу».

Проблема культури мовлення завжди була у центрі посиленої уваги вітчизняних лінгвістів і методистів (Н.Д. Бабич, І.К. Білодід, О.М. Біляєв, С.Я. Єрмоленко, М.А. Жовтобрюх, А.П. Канищенко, А.П. Коваль, Л.І. Мацько, М.І. Пентилюк, М.М. Пилинський, В.М. Русанівський та ін.). Вченими визначено питання мовної культури людини та суспільства, теорії мовної норми, комунікативні якості культури мовлення, психологічний та психолінгвістичний аспекти породження та особливостей усномовленневих висловлювань, які досліджували Л.С. Виготський, М.І. Жинкін, І.О. Зимня, О.О. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, І.О. Синиця та ін.

Окремі аспекти розвитку мовленнєвої культури школярів початкової ланки знаходимо, аналізуючи дослідження методичного характеру: становлення і розвитку орфоепічних норм мовлення молодших школярів (М.Л. Микитин), прийоми вироблення у дітей навичок україномовного етикету (Р.М. Миронюк), формування орфографічних норм української мови у молодших школярів (Р.І. Черновол-Ткаченко) тощо.

Натомість пошук шляхів оптимізації мовного виховання, перш за все формування нормативного українського мовлення учнів ще не був предметом спеціального дослідження вчених.

Отже, **мета пропонованої статті** – теоретично обґрунтувати ефективність педагогічних умов формування культури мовлення молодших школярів на уроках рідної мови.

Проблема розвитку мовлення завжди була і є однією з найважливіших у системі початкового навчання. Вироблення в учнів навичок практичного володіння рідною (українською) мовою, вміння правильно будувати висловлювання в усній і письмовій формі – основне завдання, яке постає перед школою.

Метою навчання рідної мови є формування національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка володіє відповідними вміннями й навичками, вільно користується засобами рідної мови – її стилями, типами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо).

Кожен інтелігент, на думку Івана Огієнка, повинен «виховувати» в своїй родині не тільки соборну літературну мову, але й добру літературну вимову, оскільки добра літературна вимова – ознака інтелігентності людини, вона «зцементує народ у свідому націю і надає йому почуття одності, де б він не жив і до якої держави не належав би» [11].

Учений вважав, що вчитель «мусить доскопало знати свою соборну літературну мову і вимову та соборний правопис». Не тільки в школі, але й поза

нею він повинен говорити «взірцевою рідною літературною мовою й вимовою, щоб власним прикладом впливати на учнів і на оточення». Іван Огієнко, говорячи про студентство вищих шкіл, – «найкращий цвіт нації, найміцніший її ґрунт», – вважав, що кожен студент вищої школи «мусить добре знати найперше свою соборну літературну мову й вимову» [11]. Учений надзвичайно великого значення надавав слову вчителя, студента, культурі їхнього мовлення.

Мовленнєвий розвиток дитини є досить широким поняттям, яке охоплює рівень сформованості звуковимови, його відповідності загальноприйнятим орфоепічним нормам української мови, обсяг словникового запасу і граматичну організацію мовлення. Мовлення учнів розвивається, якщо вони набувають здатності розуміти лексичне і граматичне значення слова, словосполучення, речення, тобто якщо запам'ятовується матеріальна оболонка відповідного мовного знака і правильно співвідноситься з явищем позамовної реальності [8, с.50]. За умови правильних методичних підходів, належної організації і навчально-методичного процесу навчання рідної мови в початкових класах в учнів успішно формуються вміння слухати і розуміти почуте, висловлюватися, вступати в діалог і полілог [8, с.129].

Сучасна школа потребує вдосконалення методики та методичного процесу формування комунікативних умінь, оскільки сучасні програмні вимоги спрямовано на вдосконалення національної системи освіти, збереження культурної спадщини українського народу, зокрема української мови. Особливої значущості набуває своєчасно організована робота щодо формування комунікативних умінь, яка є міцним підґрунтям для подальшого успішного навчання читання і письма дітей у школі. На комунікативну спрямованість уроків рідної мови та мовлення вказують: Т. Тоцька, А. Канищенко, І. Холковська, Т. Шелехова.

Чимало наукових досліджень присвячено пошукові дидактичних шляхів розвитку мовлення, комунікативних умінь школярів різного віку в процесі вивчення психології і педагогіки (Б. Бабанський, Л. Виготський, Т. Гальперін, О. Савченко).

Навчання рідної мови в школі, як зазначає К.Д. Ушинський, передбачає триєдину мету: по-перше, розвивати в дітей ту душевну здатність, яку називають даром слова, по-друге, ввести дітей у свідоме володіння скарбами рідної мови, по-третє, допомогти дітям засвоїти логіку цієї мови, тобто граматичні її закони в їх логічній системі. Великий педагог вважав, що справжнє оволодіння мовленням школярами відбувається не інакше, як у результаті раціонально організованої мовленнєвої практики, керованої граматиною [12, с.69].

Основним завданням вивчення рідної мови є розвиток мовлення. «Розвиток мовлення – це принцип у роботі з читання, граматики і правопису. Робота над правильною вимовою, чіткістю і виразністю усного мовлення, над збагаченням словника, правильним і точним вживанням слова, над словосполученням, зв'язним (контекстним) мовленням, над орфографічно грамотним письмом має стати основою кожного уроку» [12, с.7].

Розвиток мовлення не тільки принцип, але й складова частина змісту навчального курсу української мови, а також і складова частина уроків читання і граматики.

Розвиток зв'язного мовлення на уроках української мови – це робота, що проводиться вчителем спеціально і у зв'язку із вивченням шкільного курсу для того, щоб учні оволоділи мовними нормами, а також висловлювали свої думки в усній і писемній формі, користуючись потрібними мовними засобами у відповідності до мети, змісту і умов спілкування. За умови спеціально організованого систематичного навчання молодші школярі не тільки вчать правильно розмовляти, але й самостійно розв'язувати і творити мовні завдання, правильно висловлювати думки, спостереження, залежно від мети, місця, обставин.

Виконання найрізноманітніших усних і писемних вправ у процесі вивчення мови виховує наполегливість, увагу, активність, самостійність. «Крім того, в руках педагога слово, – писав В.О. Сухомлинський, – є могутнім засобом, здатним піднести, звеличити людину в її власних очах, утвердити її патріотичу свідомість і громадську гідність» [1, с.20].

Спроби вивести методичні принципи із закономірностей природного процесу засвоєння рідної мови належить Ф.Т. Буслаєву, І.І. Срезневському, К.Д. Ушинському. Так, Ф.І. Буслаєв писав, що рідна мова дитини розвивається за законами самої природи, і навчання мови слід будувати на основі поступового розвитку природженого хисту слова. Талановитий методист пропонував учителям стежити за ходом самої природи, безумовно підпорядковуючи їй предмет, що викладається [7, с.62].

К.Д. Ушинський говорив про загальнодидактичні принципи у навчанні мови. Вказував, що робота з розвитку мовлення повинна бути по можливості самостійною, полегшеною використанням наочності, систематичною, усною і письмовою. Розпочата К.Д. Ушинським традиція була сприйнята вітчизняними методистами. У допрацьованому і систематизованому вигляді вона лягла у зміст програми з української мови.

Г.С. Демидчик зазначає, що формування комунікативно-мовленнєвих умінь – одна з основних проблем сучасної методики навчання мови, оскільки відсутність належної кореляції між теоретичними знаннями і практичними мовленнєвими вміннями позначається на кількісних і якісних характеристиках мовлення, породжує різного типу мовленнєві помилки й недоліки.

Виходячи з того, що мовлення – це діяльність, яка передбачає використання мови з метою спілкування, пізнання, впливу на інших людей, основна увага повинна приділятися мовленнєвій діяльності як в усній, так і в писемній формі; цілеспрямовано вдосконалювати граматику мовлення учнів, учити їх сприймати і розуміти чуже мовлення, а також будувати висловлювання (тексти) у відповідності з нормами мови [2, с.62]. Важливість, необхідність та роль розвитку усного мовлення під час навчання грамоти обґрунтував також у своїх працях і В.Г. Горецький: «Слухання і говоріння становить фундамент, першооснову формування письмових форм мовлення – читання, письма, писання. Увага до вдосконалення і розвитку усних видів мовлення має бути не менш важливою, ніж до вироблення письмових видів. Завдання всіляко розвивати і вдосконалювати у кожного учня вміння уважно слухати і говорити ясно, усвідомлено, по суті справа не менш значима, ніж проблема навчання елементарному читанню і письму».

Розвиток мовлення розглядається як основоположний, провідний принцип, що пронизує і об'єднує усі без винятку сторони мовленнєвої діяльності учнів. Джерелами мовленнєвого розвитку слугують: спілкування в повсякденному житті з ровесниками та дорослими, спостереження за навколишньою дійсністю, художня література та періодична преса для дітей, усна народна творчість, дитячі програми радіо та телебачення, діафільми, ігрова діяльність [4, с.20].

Навчальна мовленнєва діяльність містить роботу з удосконалення звуковимови; збагачення, уточнення й активізацію словникового запасу, формування граматичного ладу мовлення, заучування напам'ять невеличких віршів, потішок, скоромовок, дитячих пісеньок, загадок, прислів'їв; формування діалогічного та монологічного мовлення.

Складова частина програм з рідної мови з розвитку зв'язного мовлення має формувати у школярів уміння логічно і граматично правильно, з елементами виразності усно передавати почуте, побачене, пережите, прочитане. Слід

також навчати дітей використовувати в діалогічному мовленні виразні засоби: жести, міміку, інтонації запитання, відповіді, захоплення, подиву, прохання, суму, страху, задоволення тощо [2, с.77].

Важливе значення для вчителя в розвитку мовлення молодших школярів мають і посібники, що подають дидактичний матеріал з української мови для різних класів. Вони допомагають урізноманітнити систему тренувальних вправ, організувати індивідуальну й колективну роботу. У цьому аспекті слід розглядати і значення збірника вправ і завдань та методичних посібників, що вміщують і тренувальні вправи та ігри.

Таким чином, аналізуючи джерела мовленнєвого розвитку, зміст навчальної мовленнєвої діяльності та систему існуючих норм мовної культури особистості школяра слід визнати розвиток мовлення провідним принципом навчання. Одне з найголовніших завдань школи, зокрема, її початкової ланки, – навчити школярів змістовно, граматично правильно і стилістично вправно висловлювати думки в усній та писемній формах.

З розвитком мовлення тісно і органічно пов'язане насамперед питання інтелектуального розвитку особистості. Не випадково практично всі видатні психологи і педагоги приділяють велику увагу інтелектуальному розвитку дитини засобами мови. Якщо взяти таких всесвітньо відомих педагогів, як Я.А. Коменський, К.Д. Ушинський, В.О. Сухомлинський, то всіх їх об'єднує те, що вони були не тільки видатними педагогами, а й учителями рідної мови, методистами, авторами навчальних і художніх книг з рідної мови для молодших школярів.

Пізнання мови на різних її рівнях (фонетичному, словотвірному, лексичному, граматичному) є джерелом різнобічних знань, засобом розвитку мислення, мовлення, духовного збагачення людини. Йдеться про розвиток мовної, а точніше, мовленнєвої особистості. Це поняття, яке сьогодні досить часто зустрічається в наукових дослідженнях із психології, зокрема, з психолінгвістики та лінгводидактики. Мовленнєва особистість – це людина, яку розглядаємо з точки зору її готовності виконувати мовленнєві дії, той, хто привласнює мову, для кого мова є мовленням. Мовленнєва особистість характеризується не лише тим, що вона знає про мову, а й тим, як вона може її використовувати. Готовність до мовлення дуже велика, і людина психічно формується одночасно з формуванням цієї готовності.

Готовність суб'єкта використовувати мову у своїй діяльності можна назвати мовленнєвою здібністю. У сучасній психології розроблено модель мовленнєвої здібності. В ній закладено з одного боку, найважливіші складові мовної системи, а з іншого – основні види мовленнєвої діяльності – слухання і розуміння (аудіювання), говоріння, читання й письмо. Відомі такі рівні мовленнєвої здібності, які вчитель має брати до уваги у процесі професійної діяльності:

1. Рівень правильності (дотримання мовних норм, нормативність мовлення).
2. Рівень швидкості – обґрунтований розподіл мовленнєвої дії в часі.
3. Рівень насиченості – багатство словника і граматичних форм, виражальних мовних засобів, які виходять за межі мінімуму тих мовних засобів, які необхідні для досягнення звичайного рівня.
4. Рівень адекватного вибору – йдеться про вибір можливих форм на основі адекватності висловлювання програмі, задуму, ситуації спілкування, зорієнтованості на слухача, його можливості у сприйнятті словесної інформації [3, с.11-14].

Маємо визначити те, що провідна мета початкової мовної освіти, яка полягає, насамперед, у мовленнєвому розвитку школярів, нерідко просто декларувалася і, залишаючись непідкріпленою на технологічному рівні, була далекою від реалізації. Це стосується, зокрема, і того специфічного завдання, яке

стоїть перед початковою ланкою загальноосвітньої школи і полягає у формуванні в учнів загальнонавчальних навичок, важливого складовою яких є загальнонавчальні вміння й навички. Це навичка аудіювання (слухання мовлення і розуміння його), власне говоріння, читання й письма. Усе це – складові навчальної мовленнєвої діяльності, вони є водночас і видами цієї діяльності.

Отже, у виконанні завдань, які стоять перед початковою мовною освітою, слід органічно поєднувати теорію мовленнєвої діяльності з традиційним підходом до розвитку мовлення школярів, який ґрунтується на знаннях і вміннях щодо основних мовних одиниць. Прикінцевою метою засвоєння рідної мови є досконале володіння мовленнєвими засобами, що передбачає граматичну правильність як ознаку високої культури мовлення і вимагає усвідомлення значень слів, їх літературних форм, а також вміння використовувати їх доречно й точно залежно від контексту мовленнєвої ситуації, з орієнтацією на слухача, учасника спілкування.

Список використаних джерел:

1. Бородич А.М. Методика развития речи детей / А.М. Бородич. – М. : Просвещение, 1981. – 255 с.
2. Варзацька Л.О. Активізація мовленнєвої діяльності учнів / Л.О. Варзацька // Початкова школа. – 1991. – №2. – С. 23-28.
3. Вашуленко М. Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання / М. Вашуленко // Початкова школа. – 2001. – №1. – С. 11-14.
4. Гольберт А.М. Особливості оволодіння учнями молодших класів лексику рідної мови / А.М. Гольберт. – К., 1979.
5. Демиденко Л.П. Речевые ошибки / Л.П. Демиденко. – М. : Высшая школа, 1986. – 240 с.
6. Демидчик Г. Вживання сполучників і часток як засіб увиразнення мовлення учнів / Г. Демидчик // Початкова школа. – 1999. – №10. – С. 13.
7. Дорошенко С.І. Методика викладання української мови : навч. пос. / С.І. Дорошенко та ін. – К. : Вища школа, 1992. – 380 с.
8. Методика обучения русскому языку в начальных классах / под ред. М.Р. Львова, Т.Г. Рамзаевой, Н.Н. Светловской. – М. : Просвещение, 1987. – 415 с.
9. Наумчук М.М. Сучасний урок української мови в початковій школі (методика і технологія навчання) / М.М. Наумчук. – Тернопіль : Астон, 2001. – 215 с.
10. Програми середньої загальноосвітньої школи. 1-4 класи. – К. : Початкова школа, 2012. – 432 с.
11. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – Вінніпег, 1949. – С. 370.
12. Синиця І.О. Психологія усного мовлення учнів / І.О. Синиця. – К. : Радянська школа, 1974. – 197 с.
13. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. – К. : Радянська школа, 1961. – 542 с.

The theoretical aspects of formation of correct speech, linguistic and pedagogical conditions of formation of speech culture and acquirement of speech means for pupils of primary school are examined in the article; the ways and the methods of improvement their communicative activities and perfection of teacher's practical training to work with children are described.

Key words: the culture of language, communicative speech skills, literary standards, educational activities, pedagogical skills, professional activities, grammatical accuracy, linguistic identity.

Отримано: 01.10.2015 р.